

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Οἶνον ἱστορῶ

ΤΑ ΟΙΝΟΠΕΔΑ ΤΟΥ ΠΑΓΓΑΙΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΚΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΑ ΧΩΡΑ

ΚΤΗΜΑ ΒΙΒΛΙΑ ΧΩΡΑ, ΚΟΚΚΙΝΟΧΩΡΙ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2007

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ

Με τη ματιά των ταξιδιωτών

Η αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή του Παγγαίου

(18ος – αρχές 20ού αιώνα)

«... και πότε κλαιν τα μάτια μου σαν κλήμα κλαδεμένο, / σαν κλημ' όντας κλαδεύεται, κι όντας βλαστολογιέται, / που καμ' σταφύλια ραζακιά και το κρασί μοσχένιο»¹, λέει ένα από τα τραγούδια της περιοχής του Παγγαίου που κατέγραψε, στην αυγή του 20ού αιώνα, ο δάσκαλος από τα Λακκοβίκια Αστέριος Γούσιος. Και δεν είναι το μόνο τραγούδι της περιοχής, την εποχή εκείνη, που αναφέρεται στον ετήσιο κύκλο της αμπελουργίας. Βιοματική και αυτονόητη λοιπόν τότε, στο τέλος της οθωμανικής περιόδου, η σχέση των κατοίκων του Παγγαίου με την αμπελοκαλλιέργεια. Δεν θα πρέπει όμως να θεωρούμε επίσης αυτονόητη και σταθερή μέσα στο χρόνο και τη σημασία της για την οικονομία της περιοχής.

Άλλωστε, η προφορική παράδοση ότι κάποτε οι αμπελώνες κάλυπταν μεγαλύτερη έκταση γύρω από το Παγγαίο, και άρα ότι η συγκεκριμένη καλλιέργεια διαδραμάτιζε σημαντικότερο ρόλο στην οικονομία του τόπου, ήταν και παραμένει ακόμη ζωντανή²: «... πάντες οί περι τήν κωμόπολιν [τῶν Λακκοβηκίων] λόφοι, ὡς καί ἅπασα ἡ περι αὐτήν χώρα ἦσαν κατάφυτοι καί ἐστολίζοντο ὑπό πυκνῶν δασῶν, πρὸς δὲ ὑπῆρχε καί πλῆθος ἀμπέλων»³, διηγούνταν οι

1. Α. Δ. Γούσιος, *Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος μου ἦτοι συλλογὴ τερπνῶν δημοδῶν ἀσμάτων ἀδομένων ἐν τῇ κατὰ Πάγγαιον χώρᾳ*, Ἀθῆναι 1901 (= Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα – Τα τραγούδια τῆς πατρίδος μου*, Εισαγωγή: Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1999), σ. 34.

2. Πρβλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ἡ χώρα τῶν Πιέρων. Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς*, Αθήνα 2001, σ. 35.

3. Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα. Λακκοβηκίων τοπογραφία, ἦθη, ἔθιμα, καὶ γλῶσσα*, ἐν Λειψία [=Σέερραι] 1894 (= Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα – Τα τραγούδια τῆς πατρίδος μου*, Εισαγωγή Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1999), σ. 31.

ηλικιωμένοι κάτοικοι των Λακκοβικίων ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα. Η ίδια παράδοση έχει καταγραφεί και στη Μεσορόπη: «Κάτω στον κάμπο της Μεσορώπης υπάρχει μια τοποθεσία που λέγεται “Αμπέλια”. Η Παράδοση αναφέρει, ότι κάποτε εκεί τα χωράφια, ήταν φυτευμένα με αμπέλια»⁴, γράφει ο δάσκαλος από τη Μεσορόπη Βασίλειος Φυνδάνης. Απομεινάρια και μάρτυρες των αμπελώνων αυτών αποτελούσαν —κατά τον ίδιο συγγραφέα— οι αναρριχώμενες στα μεγάλα δέντρα, ήμερες κληματαρίες που έβλεπε κανείς στα ρουμάνια, στις άκρες των χωραφιών της Πιερίας κοιλάδας, πριν από μερικές δεκαετίες.

Ωστόσο, ο Φυνδάνης αδυνατεί να προσδιορίσει την εποχή κατά την οποία το αμπέλι κυριαρχούσε στην Πιερία κοιλάδα· για τον Μεσοροπιανό δάσκαλο, η εποχή αυτή χάνεται στα βάθη των αιώνων, καθώς συσχετίζεται με τους μύθους για το παλιό χωριό που λέγεται ότι υπήρχε κάποτε στον Άη-Γιώργη⁵. Για τους Λακκοβικιώτες γέροντες, στα τέλη του 19ου αιώνα, η εποχή αυτή δεν ήταν τόσο μακρινή, μάλλον μερικές δεκαετίες πριν: «Πρὸ εὐαρίθμων μόλις ἐτῶν»⁶, γράφει ο Γούσιος που μας μεταφέρει τα λεγόμενά τους. Η παράδοση των Λακκοβικιωτών μπορεί να συσχετιστεί με όσα σημειώνει στην έκθεσή του, το 1913, ο Γ. Παλαμιώτης, ο πρώτος Έλληνας γεωπόνος που περιόδευσε στην περιοχή, μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος. Ο Παλαμιώτης διαπιστώνει ότι «ἡ ἄμπελος μ' ὄλον ὅτι εὐδοκιμεῖ θαυμασίως ἐλάχιστα καλλιεργεῖται»⁷ και θεωρεί ως κύρια αιτία για τη μη ανάπτυξη της καλλιέργειας αυτής στην ευρύτερη περιοχή, την επίδοση των κατοίκων στην καλλιέργεια του καπνού⁸. Και του βαμβακιού, θα πρόσθετα. Και εξηγούμε:

Η περιοχή του Παγγαίου βρέθηκε, το 18ο αιώνα, στο επίκεντρο σημαντικών οικονομικών εξελίξεων, τόσο σημαντικών που αντιπροσωπεύουν —στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας— το πιο χαρακτηριστικό

4. Β. Ν. Φυνδάνης, *Η Μεσορόπη στο Παγγαίο. Μελέτη ιστορική και λαογραφική*, τόμ. 2, *Παραδοσιακά επαγγέλματα – παραδοσιακός τρόπος ζωής – ήθη και έθιμα*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 29.

5. Β. Ν. Φυνδάνης, *όπ. π.*, σ. 29.

6. Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατά τὸ Πάγγαιον χώρα*, *όπ. π.*, σ. 31.

7. Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα τῆς Μακεδονίας, ἦτοι μελέτη τῆς γεωργικῆς καταστάσεως, τοῦ κτηνοτροφικοῦ πλοῦτου, τῶν δασῶν καὶ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κατὰ περιφερείας, ἀ' τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ β' τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας*, Ἀθήναι, Μάρτιος 1914, σ. 186, όπου αναφέρεται στην περιφέρεια (καζά) Πραβίου. Τα ίδια γράφει και για την περιφέρεια (καζά) Ζίχνης (σ. 140): «Ἡ ἄμπελος ἐλάχιστα καλλιεργεῖται ἐν τῇ περιφερείᾳ μ' ὄλον ὅτι τὰ ἐδάφη ὑπόσχονται ἐκλεκτὰ προϊόντα ἐγκαθισταμένων ποικιλιῶν κατ' ἐκλογὴν».

8. Γ. Παλαμιώτης, *όπ. π.*, σσ. 127, 140, 152, 177.

πρώιμο παράδειγμα προσαρμοστικότητας της γεωργίας στους νόμους της αγοράς και της ζήτησης. Μία παλαιά αλλά περιορισμένης έκτασης καλλιέργεια, το βαμβάκι, και μία νέα, αμερικανικής προέλευσης, ο καπνός, γνώρισαν τότε ταχεία εξάπλωση στην ευρύτερη περιοχή, αλλάζοντας μέσα σε μερικές δεκαετίες την οικονομική φυσιολογία της, όπου για πολλούς αιώνες κυριαρχούσαν οι κατεξοχήν μεσογειακές καλλιέργειες των σιτηρών και του αμπελιού⁹. Το Παγγαίο αποτέλεσε τότε το σημείο συνάντησης των δύο νέων κυρίαρχων καλλιεργειών, καθώς τα χωριά της κοιλάδας του Στρυμόνα επιδόθηκαν στην καλλιέργεια του βαμβακιού, ενώ τα χωριά ανατολικά του Παγγαίου στην καλλιέργεια του καπνού. Τα παγγαιορείτικα χωριά ήταν μάλιστα, ήδη πριν από τα τέλη του 18ου αιώνα, φημισμένα κέντρα παραγωγής και των δύο προϊόντων. Γαλλικές εκθέσεις της εποχής μας πληροφορούν συγκεκριμένα ότι ανάμεσα στις καλύτερες ποιότητες μακεδονικών καπνών περιλαμβάνονταν οι ποιότητες «Μουστένια» (της Μουσθένης), «Ντεμρλί» (του Σιδηροχωρίου) και «Πράβι» (της Ελευθερούπολης) και ότι περιζήτητες ποιότητες βαμβακιού διέθεταν στο εμπόριο οι αγάδες των χωριών Κάριανη, Λακκοβίκια (εγκαταλελειμμένο, κοντά στη Μεσολακκιά), Λογγούρι (εγκαταλελειμμένο, κοντά στο Οφρύνιο) και Προβίστα (Παλαιοκόμη)¹⁰.

Η χρονική περίοδος λοιπόν που εξετάζουμε δεν αποτελεί μια περίοδο ευνοϊκή για την αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή του Παγγαίου, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι το αμπέλι έπαψε τότε να έχει το ρόλο της παραπληρωματικής καλλιέργειας, δηλαδή να αντιπροσωπεύει ένα συμπληρωματικό εισόδημα για τον καλλιεργητή αλλά και ένα βασικό συμπλήρωμα της διατροφής του¹¹. Άλλωστε, είναι νωρίς ακόμη να μιλήσουμε για μονοκαλλιέρ-

9. Πρβλ. M. Morineau, *Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles*, στο *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens (XVIe-XIXe siècles)*, Actes des Journées d'Études, Bendor 25-26 avril 1975, Nice 1976, σ. 182 σημ. 88. Σ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, [Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 5], Αθήνα 1982, σσ. 4, 14, 16-18.

10. G. Koutzakiotis, *L'Échelle de Cavalla et l'arrière-pays au XVIIIe siècle : commerce occidental et notabilité ottomane*, διδακτορική διατριβή, Université Paris I – Panthéon - Sorbonne, Paris 2004, σσ. 125-132, 153-161, 164.

11. Για το ρόλο της αμπελοκαλλιέργειας γενικά στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, *Η μαρτυρία των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων για την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή (15ος-17ος αιώνες)*, στο *Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνες της Β. Ελλάδας*, Θ' Τριήμερο Εργασίας, Αδριανή Δράμας, 25-27.6.1999, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, 187-197 της ίδιας, *Το κρασί στους οθωμανικούς χρόνους*, στο *Οίνος: Πολιτισμός & Κοινωνία*, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις «Επιστήμης Κοινωνία», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Οΐνον Ιστορῶ, Αθήνα 2006, σσ. 85-105.

γίες βαμβακιού και καπνού. Την παρουσία του αμπελιού τόσο στους πρόποδες του Παγγαίου όσο και στην Πιερία κοιλάδα μαρτυρούν τα κείμενα των ταξιδιωτών που πέρασαν από την περιοχή κατά τα νεότερα χρόνια. Ωστόσο, τα κείμενα αυτά, τριάντα έξι συνολικά σε διάστημα δύο αιώνων (18ο–αρχές 20ού αι.)¹², κείμενα που γράφτηκαν για διαφορετικούς λόγους το καθένα, δεν αποτελούν μια συστηματική πηγή πληροφόρησης για τις καλλιέργειες. Δεν ενδιαφέρονται όλοι οι ταξιδιώτες για αυτές, ούτε η περιγραφή του τοπίου είναι πάντοτε τόσο λεπτομερής. Λαμπρές εξαιρέσεις αποτελούν τα «υπομνήματα αναγνώρισης εδάφους» (*mémoires et reconnaissances*) τα οποία συντάξαν οι αξιωματικοί του Ναπολέοντα που στάλθηκαν μυστικά, το 1807, στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα υπομνήματα αυτά βρίσκονται σήμερα στα αρχεία της Ιστορικής Υπηρεσίας του γαλλικού Στρατού Ξηράς και έχουν ελάχιστα αξιοποιηθεί από τους ιστορικούς¹³.

Ακολουθώντας το νοτιότερο δρόμο, που ένωσε τις βαλκανικές επαρχίες με

12. Τα στοιχεία των τριάντα έξι κειμένων που αποδελτιώθηκαν παρατίθενται στο τέλος. Τα κείμενα των ταξιδιωτών που πέρασαν από την περιοχή του Παγγαίου, κατά τους προηγούμενους αιώνες της οθωμανικής περιόδου (14ος–17ος αι.), είναι ελάχιστα· συγκεκριμένα γνωρίζουμε ένα του 16ου αι., του Gabriele Cavazza, και τρία του 17ου αι., του Simone Contarini, του Hacı Kalfa και του Evliya Çelebi. Οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών αυτών για την αμπελοκαλλιέργεια στη συγκεκριμένη περιοχή αναφέρονται στη συνέχεια καθώς συσχετίζονται με εκείνες των μεταγενέστερων ταξιδιωτών. Για τους ταξιδιώτες γενικά στον ελλαδικό χώρο κατά τους 14ο–17ο αι., βλ. S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe–XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* [Publications de la Société Turque d'Histoire, σειρά VII, αρ. 117], Ankara 1991. Ioli Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle* [IRN/FNRS, αρ. 86 – Histoire des Idées, αρ. 4], Αθήνα 2004. Elisabetta Bottromeo, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600–1644). Inventaire des récits et études sur les itinéraires, les monuments remarquables et les populations rencontrées (Roumélie, Cyclades, Crimée)*, Paris 2007. Την ιστορική γεωγραφία της ανατολικής της Θεσσαλονίκης Μακεδονίας εξετάζει με βάση τα δημοσιευμένα κείμενα των ταξιδιωτών—όχι όμως όλα—το συλλογικό έργο J. Lefort (ed.), *Paysages de Macédoine, leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs* [Travaux et Mémoires du CRHCB/Collège de France – Monographies, αρ. 3], Paris 1986. Για τα ταξιδιωτικά κείμενα ως ιστορική πηγή της αμπελοκαλλιέργειας, πρβλ. την ανακοίνωση για την περιοχή των Μεγάρων της Ιόλης Βιγγοπούλου, *Οδοιπορώντας στη Μεγαρίδα: Όψεις και απόψεις περιηγητών*, στο Γ. Α. Πίκουλας (ed.), *Οίνον ιστορῶ II, Μεγαρίς η αμπελοοινική της ιστορία*, Κτήμα Εύχαρις, Μούριτζα Μεγάρων 18.5.2002, Αθήνα 2002, σσ. 145–156.

13. Για τα υπομνήματα αυτά ως ιστορική πηγή γενικά, βλ. J.-M. Minovez, *Une source remarquable et pourtant méconnue: les mémoires et reconnaissance des officiers du service d'Etat-Major aux XVIIIe et XIXe Siècles*, *Revue Historique des Armées* 208 (Σεπτέμβριος 1997) 67–84.

την Κωνσταντινούπολη, οι περισσότεροι ταξιδιώτες διασχίζουν την Πιερία κοιλάδα σε όλο το μήκος της, από το Ορφάνι ως το Πράβι¹⁴. Ελάχιστοι πλευρίζουν τους βόρειους πρόποδες του Παγγαίου, από το Πράβι ως τις όχθες του Αγγίτη, για να καταλήξουν στις Σέρρες. Έτσι, τα κείμενα των ταξιδιωτών μας επιτρέπουν να δούμε, πάντοτε βέβαια μέσα από το διαμεσολαβημένο και επιλεκτικό βλέμμα του συγγραφέα τους, την εικόνα που παρουσίαζαν τότε οι νότιες, ανατολικές και βόρειες υπώρειες του Παγγαίου¹⁵. Το αμπέλι φαίνεται να διατηρεί, κατά τα νεότερα χρόνια, την εξέχουσα θέση του μεταξύ των καλλιιεργειών, τόσο στα νότια του Παγγαίου, από το Γενίκιοϊ/Νεοχώρι (Αμφίπολη) ως την Μπόμπλιανη (Ακροπόταμο), όσο και στα βόρεια, από το Πράβι ως το Παλαιοχώρι.

Συγκεκριμένα, αμπέλια έβλεπε κανείς πρώτα απ' όλα στις πλαγιές γύρω από το Ορφάνι, όπως μας πληροφορεί ο Γάλλος αξιωματικός J.-J. Tromelin¹⁶, ο οποίος όμως σημειώνει προηγουμένως την πρωτοκαθεδρία του σιταριού και του καπνού στις καλλιέργειες της ευρύτερης περιοχής του Ορφανίου. Η πληροφορία του Tromelin δίνει έτσι συνέχεια αλλά και βάση στα όσα γράφει ο γνωστός Οθωμανός ταξιδιώτης Enliya Celebi, που μας μιλά γενικά για αμπέλια στο Ορφάνι ήδη από το 17ο αιώνα¹⁷. Στα ανατολικά, τα αμπέλια απλώνονταν στις πλαγιές τουλάχιστον μέχρι τον Ακροπόταμο, καθώς ο καθηγητής Νικόλαος Φιλιππίδης αναφέρει ότι «οί κάτοικοί της [της Πόμπλης] άνεξαιρέτως εισί ζευγίται καλιεργούντες τούς άγρους και τās άμπέλους των»¹⁸. Στα βορειοδυτικά του Ορφανίου, στο χώρο της αρχαίας Αμφίπολης, ο επισκέπτης βάδι-

14. Για το οδικό δίκτυο της Πιερίας κοιλάδας κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ή χώρα*, όπ. π. (σημ. 2), σσ. 194–195.

15. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. έχουμε και μερικά κείμενα ταξιδιωτών που επισκέφτηκαν τα χωριά στα δυτικά του Παγγαίου και στα ανατολικά του Συμβόλου· ωστόσο τα κείμενα αυτά δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα του τοπίου των περιοχών αυτών και πολύ περισσότερο να μιλήσουμε για την αμπελοκαλλιέργεια εκεί.

16. J.-J. Tromelin, *Itinéraire d'un voyage fait dans la Turquie d'Europe d'après les ordres de Son Excellence le Général en chef Marmont duc de Raguse, etc., etc. par un officier d'État-major de l'armée de Dalmatie dans l'automne de 1807*, *Revue des Études Napoléoniennes* 12 (Ιούλιος–Δεκέμβριος 1917) 367. Το περιοδικό *Revue des Études Napoléoniennes* δημοσιεύει το υπόμνημα του Tromelin δίχως να αναφέρει ότι βρίσκεται στα αρχεία του Service Historique de l'Armée de Terre της Γαλλίας (στο εξής S.H.A.T.) με τα στοιχεία M.R. 1618/47· στα ίδια αρχεία υπάρχει και ένα αντίγραφο του συγκεκριμένου υπομνήματος με τα στοιχεία M.R. 1626/39.

17. Ν. Μοσχόπουλος, *Ή Έλλάς κατά τόν Έβλιά Τσελεμπί*, ΕΕΒΣ 14(1938)496.

18. Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Μακεδονικά. Περιήγησις τών έν Μακεδονία έπαρχιών Δράμας, Ζίχνης και Έλευθερονπόλεως*, Παρνασσός 1(1877)289.

ζε ανάμεσα σε αμπελώνες: «Τα πόδια των αλόγων μας σκόνταφταν σε κάθε βήμα σε θραύσματα κεραμιδιών και αγγείων ανακατωμένων παντού με το μαλακό χώμα των αμπελιών και των καλλιεργημένων αγρών»¹⁹, γράφει ο Γάλλος αρχαιολόγος Λέον Heuzey.

Διασχίζοντας την Πιερία κοιλάδα, ο ταξιδιώτης της εποχής δεν συναντούσε κανένα χωριό —τουλάχιστον ως τις αρχές του 19ου αιώνα²⁰— παρά μόνο δημόσιες κρήνες, μουσουλμανικά κοιμητήρια και ένα χάνι. Το χάνι αυτό ονομαζόταν Καϊναρτζίχαν ή Μουστένια²¹ —από το γειτονικό ομώνυμο χωριό (Μουσθένη)— και, στα τέλη του 19ου αιώνα, αποτελούσε ήδη μια ανάμνηση, αφού ο Γούσιος μας μιλάει τότε για «θέσιν τινά ὀνομαζομένην “Μουσθενέικο”, ἔνθα ἐσώζετο πρὸ ὀλίγων ἑτῶν ξενοδοχεῖόν τι, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς σταθμὸς τῶν ὁδοιπορούντων»²². Στο σημείο αυτό, που ταυτίζεται μάλλον με την τοποθεσία που σήμερα ονομάζεται Καϊνάκι²³, υπήρχαν αμπέλια, όταν πέρασε ο Tromelin στις αρχές του 19ου αιώνα:

«Στα μισά του δρόμου, δυόμιση ὥρες από το Ορφάνι, βρίσκει κανείς καταμεσής της πεδιάδας το χάνι της Μουστένιας, που είναι περιτριγυρισμένο από αμπέλια και εξαρτάται από ένα τούρκικο κεφαλοχώρι με το ίδιο όνομα, του οποίου διακρίνει κανείς τους μινια-

19. L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, σ. 166.

20. Αργότερα, λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο δρόμος περνούσε από το Ρεχεμλί (Μεσιά), «το μόνο χωριό που είναι χτισμένο στη μέση της κοιλάδας», βλ. A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, τόμ. 2, Paris 1968, σ. 250.

21. S.H.A.T., M.R. 1618/1, *Itinéraire de Sign à Constantinople par Traunitz, Seraio, Novibasar, Salonico et Ghimourzina* του αξιωματικού Boutin (28 Μαρτίου 1807), σ. 3 (βλ. και το αντίγραφο του με τα στοιχεία M.R. 1626/41 και με τον τίτλο *Itinéraire de Spalato à Constantinople par Traunitz, Seraïo, Novibasar, Salonico et Ghimourgina*)· S.H.A.T., M.R. 1618/17, *Journal de voyage du 16 mai 1807 au 20 juin suivant*, σ. 18 (ανυπόγραφο)· S.H.A.T., M.R. 1618/34, *Itinéraire de Constantinople à Raguse, par Saloniki, Uscup et Scutari* του αξιωματικού Hanof (Zara, Νοέμβριος 1807), σ. 5· S.H.A.T., M.R. 1618/42, *Itinéraire de Spalato à Constantinople par Traunitz, Seraio ou Bosnar-Saraï, Novibasar, Serès, Salonique, Cavalla, Rodosto et Cilivria, distance de 329 ½ heures de marche du pays* του αξιωματικού Boutin (Paris, Ιανουάριος 1808), σσ. 4–5· S.H.A.T., M.R. 1625/17, *Itinéraire de Sign à Constantinople par la Bosnie, la haute Macédoine & la vallée de Maritza* (ανυπόγραφο, χωρίς σελιδαρίθμηση)· E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, δεύτερο μέρος, τόμ. 3, London 1814, σ. 403· J.-J. Tromelin, ὀπ. π., σ. 367. Την περιγραφή της Πιερίας κοιλάδας από τον Clarke αναπαράγει και το *Handbook for Travellers in Greece, including the Ionian Islands, Continental Greece, the Peloponnesus, the Islands of the Aegean, Thessaly, Albania, and Macedonia; and a Detailed Description of Athens*, London 1900⁷, σ. 871.

22. Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα*, ὀπ. π. (σημ. 3), σ. 22.

23. Για την τοποθεσία αυτή, βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ἡ χώρα*, ὀπ. π. (σημ. 2), σ. 68–69.

ρέδες στο βουνό προς τα βορειοανατολικά. Όλες αυτές οι πλαγιές κατοικούνται από πλούσιους Τούρκους και μερικούς Έλληνες, οι οποίοι επιδίδονται κυρίως στην καλλιέργεια του βαμβακιού και του καπνού²⁴».

Πέρα από το σημείο αυτό καταμεσής της Πιερίας κοιλάδας, η γενική εικόνα που αποκόμιζε ο ταξιδιώτης από την κοιλάδα ήταν ότι το αμπέλι δεν αποτελούσε παρά μια καλλιέργεια ανάμεσα σε άλλες. Χαρακτηριστικά για την κατάσταση της γεωργίας εδώ είναι όσα αναφέρονται σε ένα άλλο γαλλικό στρατιωτικό υπόμνημα του 1807:

«[Η πεδιάδα μεταξύ Ορφανού και Πραβίστας] είναι μια από τις περισσότερο κατοικημένες και καλύτερα καλλιεργημένες περιοχές της Τουρκίας. Το σιτάρι, το καλαμπόκι, το λινάρι, το βαμβάκι, ο καπνός, το αμπέλι βρίσκονται σε αφθονία. Υπάρχουν αρκετά δέντρα και προπαντός οπωροφόρα δέντρα, το έδαφος έχει καθαριστεί από τις πέτρες. Οι ξερολιθιές που συγκρατούν το χώμα των χωραφιών είναι καμωμένες με φροντίδα· το χώμα είναι μαλακό· το οργώνουν με άροτρα που τα σέρνει ζευγάρι βοδιών· ούτε ένα χωράφι δεν είναι χέρσο. Όμορφα και πολυάριθμα χωριά ακουμπούν στο βουνό, προπαντός από τη βόρεια πλευρά [του δρόμου]²⁵».

Συνεχίζοντας το ταξίδι, αμπέλια έβρισκε κανείς στο Πράβι. Ήδη, στις αρχές του 18ου αιώνα, ο Κωνσταντίνος Διοικητής, που με ένα στρατιωτικό σώμα από τη Βλαχία κατευθύνθηκε στο Μοριά για να βοηθήσει τους Οθωμανούς στις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους, μας μιλά για «πολυάριθμους αμπελώνες» εκεί²⁶, τους ίδιους προφανώς αμπελώνες που είδε το 17ο αιώνα και ο Ενλίγια Çelebi²⁷. Αφήνοντας το Πράβι και ακολουθώντας τη διαδρομή στα βόρεια του Παγγαίου, ο Κωνσταντίνος Διοικητής αντίκρισε επίσης αμπέλια: «Κατά μήκος της σειράς αυτών των βουνών, υπάρχουν μεγάλες πόλεις και χωριά, πολυάριθμοι αμπελώνες». Στη συνέχεια όμως παρατήρησε ότι «πιο μακριά καλλιεργούν, σε όλη τη Ρούμελη, αρκετό βαμβάκι και σουσάμι»²⁸. Οι καλυμμένες με

24. J.-J. Tromelin, όπ. π., σ. 367.

25. S.H.A.T., M.R. 1625/17, όπ. π. Το απόσπασμα του δημοσίευτου αυτού υπομνήματος στα γαλλικά έχει ως εξής: "c'est cependant [la plaine entre Orfano & Pravista] un des pays les plus habités & les mieux cultivés de la Turquie. Le bled, le maïs, le lin, le coton, le tabac, la vigne y viennent en abondance. Il y a beaucoup d'arbres & surtout des arbres fruitiers, le sol a été épierré. Les murs en maçonnerie seche qui soutiennent les champs sont faits avec soin ; la terre est légère ; on la laboure avec des charrues attelées de deux bœufs; pas un champ n'est en friche. De beaux & de nombreux villages sont adossés à la montagne, surtout du côté du nord". Βλ. επίσης S.H.A.T., M.R. 1618/17, όπ. π., σ. 18.

26. N. Iorga (ed.), *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée, 1715, attribuée à Constantin Dioikétés*, Bucarest 1913, σ. 125.

27. Ν. Μοσχόπουλος, όπ. π., ΕΕΒΣ 15(1939)146.

28. Ν. Iorga, όπ. π., σ. 126.

αμπέλια πλαγιές γύρω από το Παλαιοχώρι δεν θα αφήσουν αδιάφορο αργότερα, το 19ο αιώνα, και το Γάλλο αρχαιολόγο Heuzey, ο οποίος, μεταφέροντάς μας την εικόνα που έδινε το χωριό από μακριά, μας μιλά για τις κόκκινες στέγες του που ξεπροβάλλουν αμφιθεατρικά στην περιοχή των αμπελώνων²⁹.

Αποσπασματικές οι εικόνες των ταξιδιωτών για την αμπελοκαλλιέργεια, μας επιτρέπουν ωστόσο να χαρτογραφήσουμε, έστω και με αχνές γραμμές, την ιδιαίτερη τότε θέση του αμπελιού μεταξύ των καλλιεργειών σε ορισμένα σημεία γύρω από το Παγγαίο. Τα ίδια σημεία παρουσιάζονται ως καλλιεργητικές ζώνες του αμπελιού και σε έναν χάρτη της εποχής, συγκεκριμένα του 1885, επιβεβαιώνοντας έτσι τις ταξιδιωτικές μαρτυρίες. Ο χάρτης αυτός του F. Bianconi, του προϊσταμένου μηχανικού-αρχιτέκτονα των οθωμανικών σιδηροδρόμων, είναι, όσο γνωρίζω, ο παλαιότερος χάρτης της Μακεδονίας στον οποίο αναγράφονται τα κύρια προϊόντα του κάθε τόπου. Δεν θα πρέπει ασφαλώς να θεωρήσουμε τυχαίο το ότι ο χάρτης αυτός σημειώνει τα αμπέλια ως την κύρια παραγωγή στα βορειοδυτικά του Ορφανίου και στα βορειοδυτικά του Πραβίου³⁰.

Ποιά ήταν όμως ακριβώς η έκταση και η παραγωγή των αμπελώνων του Παγγαίου κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής περιόδου; Ενδεικτικά ποσοτικά δεδομένα από μια στατιστική του οθωμανικού υπουργείου Δασών, Μεταλλείων και Γεωργίας (1906) μας δίνει ο γεωπόνος Παλαμιώτης. Τα δεδομένα αυτά είναι σε επίπεδο καζά, δηλαδή της διοικητικής περιφέρειας του οθωμανικού κράτους, που τα όριά της συμπίπτουν συνήθως με αυτά της επαρχίας του ελληνικού κράτους, και θα πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη μας ότι, όπως και σήμερα, το ανατολικό τμήμα του Παγγαίου υπαγόταν στην περιφέρεια του Πραβίου, ενώ το δυτικό στην περιφέρεια της Ζίχνας. Ο πίν. 1 παρουσιάζει τα σχετικά δεδομένα για τις δύο αυτές αλλά και τις γειτονικές περιφέ-

29. L. Heuzey – H. Daumet, όπ. π., σσ. 27–28. Πρβλ. την περιγραφή της περιοχής από τον Ém. Isambert στο Α. Μηλιαράκης, *Όδοιπορικά Μακεδονίας, Ήπειρον και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert*, Αθήναι 1878, σ. 22: «'Εκ τῆς Πραβίστας προχωρῶν τις πρὸς Δ. ἀνὰ μέσον τῶν ὑπῤωρειῶν τοῦ Παγγαίου καὶ τῶν ἐλῶν τοῦ Ἀγγίτου φθάνει μετὰ 2 ὥρας εἰς εἶδος φυσικοῦ ἀμφιθεάτρου ἀνοικτοῦ πρὸς τὸ βόρειον πλευρὸν τοῦ ὄρους. Ὁ τόπος οὗτος εἶναι ἀξιωσημεῖωτος διὰ τοὺς ἀμπελῶνας καὶ κήπους...». Μερικοί από τους αμπελώνες αυτούς ανήκαν στη μονή της Κοσίνιτσας, βλ. Α[γαθάγγελος] Δ. Μ[άγνης], *Ἡ Ἱερά Μονή τῆς Εἰκοσιφοινίσσης μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν. Μελέτη τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1896, σσ. 49, 52.

30. F. Bianconi (ed.), *Turquie d'Europe. Province de Macédoine (Comprenant le vilayet de Salonique, la majeure partie du vilayet de Monastir et la partie sud du vilayet de Kossovo). Mœurs, habitudes et coutumes des Bulgares, des Grecs, des Turcs, des Albanais, des Valaques, des Israélites, des Tziganes* [Cartes Commerciales – Région d'Orient, αρ. 1], Paris 1885, χάρτης.

ρειες, για να δούμε συγκριτικά την κατάσταση της αμπελοκαλλιέργειας στην ευρύτερη περιοχή.

Πιν 1. Η αμπελοκαλλιέργεια στην Ανατολική Μακεδονία (1906)

καζάς	έκταση (στρέμματα)	σταφύλια (οκάδες)	κρασί (οκάδες)	ρακί (οκάδες)
Ζίχνας	5.100	3.500.000	331.158	47.330
Σερρών-Νιγρίτας	4.000	2.000.000*	628.716	63.005
Ντεμίρ-Χισάρ	3.500	877.550	28.102	2.804
Δράμας	2.500	700.000	73.200	9.300
Πραβίου	903	218.477	15.700	5.840
Καβάλας	500	140.000	14.631	986

* Το κείμενο γράφει 2.000 οκάδες σταφύλια· πρόκειται ασφαλώς για τυπογραφικό λάθος.

Η μέση στρεμματική απόδοση σε σταφύλια (πίν. 2) μας δείχνει πιο ξεκάθαρα τη χαμηλή απόδοση της καλλιέργειας, ιδιαίτερα στην περιφέρεια του Πραβίου. Οι αριθμοί επιβεβαιώνουν μάλλον τη μαρτυρία του Παλαμιώτη: «[Ἡ ἄμπελος] μασιτίζεται ὑπὸ ὠιδίου καὶ περνοσπόρου»³¹. Οι δύο αυτές ασθένειες είχαν εμφανιστεί στο Παγγαίο συγκεκριμένα το 1897 και, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο ίδιος γεωπόνος, η εμφάνισή τους έδωσε τη χαρακτηρισική βολή στην

Πιν 2. Η μέση στρεμματική απόδοση σε σταφύλια στην Ανατολική Μακεδονία (1906)

καζάς	σταφύλια (οκάδες)
Ζίχνας	686,274
Σερρών-Νιγρίτας	500
Ντεμίρ-Χισάρ	250,728
Δράμας	280
Πραβίου	241,945
Καβάλας	280

Πηγή: Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ήτοι μελέτη της γεωργικής κατάστασεως, τοῦ κτηνοτροφικοῦ πλοῦτου, τῶν δασῶν καὶ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κατὰ περιφερείας, α' τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ β' τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας*, Ἀθῆναι, Μάρτιος 1914, σσ. 127, 139, 147, 164, 171, 186.

31. Γ. Παλαμιώτης, *όπ. π.* (σημ. 7), σ. 186.

ανάπτυξη της καλλιέργειας του αμπελιού στην περιοχή. Το 1913, όταν ο Παλαμιώτης επισκέφτηκε τις περιφέρειες Πραβίου και Ζίχνας, η θείωση και το ράντισμα με θειικό χαλκό εφαρμοζόταν «ἀτελῶς καὶ ἄνευ συστηματικότητος» και μόνο «ὑπὸ προοδευτικῶν γεωργῶν» σε μερικά χωριά, παρά το γεγονός ότι απεσταλμένος της οθωμανικής κυβέρνησης είχε διδάξει κάποτε στους κατοίκους τη χρήση του θειικού χαλκού³².

Τα αριθμητικά δεδομένα του 1906 εκφράζουν λοιπόν μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο για την αμπελοκαλλιέργεια του Παγγαίου. Ανεξάρτητα πάντως από το μέγεθος της παραγωγής των αμπελιών της περιοχής, θα πρέπει να θεωρούμε βέβαιη την εμπορευματοποίηση μιας, έστω μικρής, ποσότητας κρασιού κατά το μεγαλύτερο διάστημα της οθωμανικής περιόδου. Τα τραγούδια, χωρίς αμφιβολία, εκφράζουν νοοτροπίες και ένα εύθυμο παλιό τραγούδι του Παγγαίου φαίνεται να μας λέει το ίδιο πράγμα αναφορικά με την εμπορευματοποίηση του κρασιού (ήρωας του τραγουδιού είναι ένας ποντικός που εξηγεί στη μάνα του πού πηγαίνει): «Έχω αμπέλι στο βουνό πάνω να το κλαδέψω, / το κλάδεψα το έσκαψα έκαμε τρεις ρογίτσαις, / την μια την τρώγει ο λαγός, την άλλη ο τραγάτης / την άλλη 'γω την πάτησα γέμισα τριά βαγιόνια. / Τώνα πίνω, τ' άλλο πωλώ, τάλλο για την χαρά μου»³³. Η μικρή παραγωγή δεν απέτρεψε λοιπόν τον αμπελουργό ποντικό από το να διοχετεύσει το ένα τρίτο της παραγωγής του κρασιού του στην αγορά, θυμίζοντάς μας τη σχετική ρήση ενός Σερραίου κοινοτικού άρχοντα του 17ου αιώνα στη χρονογραφία του Παπασυναδινού³⁴.

32. Γ. Παλαμιώτης, *όπ. π.*, σσ. 140, 186. Η αναφορά του Α. Κ. Παπανδρέου σε μια «μεγάλη φυλοξέρα» στα 1870, η οποία κατέστρεψε τα αμπέλια των Πραβίων και τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν την αμπελοκαλλιέργεια, δεν φαίνεται βάσιμη. Βλ. Α. Κ. Παπανδρέου, *Η πληθυσμιακή σύσταση του Πραβίου κατά τα τέλη τον παρελθόντος και αρχές του παρόντος αιώνας. (1875–1916)*, στο Β' Τοπικό Συμπόσιο *Η Καβάλα και η περιοχή της* (26–29.9.1986), Πρακτικά, τόμ. Ι [Κέντρο Ιστορικών Μελετών Καβάλας – Επετηρίδα, αρ. 1], Καβάλα 1987, σ. 190. Η παρουσία της φυλοξήρας διαπιστώθηκε για πρώτη φορά στη Μακεδονία το 1898. Βλ. Β. Λογοθέτης, *Γνώσεις επί της αμπελο-οινικής εξέλιξεως στη Βόρειο Έλλάδα και τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου*, Επιστημονική Επετηρίδα της Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής – Τμήμα Γεωπονίας – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 22(1979)199–200. Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα, *Η εξέλιξη του ελληνικού αμπελώνα από την Εθνεγερσία μέχρι το Β' παγκόσμιο πόλεμο*, στο *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Β' Τριήμερο Εργασίας, Σαντορίνη 7–9.9.1990, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, σ. 124.

33. Α. Δ. Γούσιος, *Τὰ τραγούδια*, *όπ. π.* (σημ. 1), σ. 91.

34. Σ. Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες* [Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 10], Αθήνα 1988, σ. 172. P. Odorico et al., *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrés en Macédoine (XVIIe siècle)* [Textes–Documents–Études sur le Monde Byzantin, Néohellenique

Το Ορφάνι, σταθμός των караβανιών που πηγαينوέρχονταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και των πλοίων που φόρτωναν στις εκβολές του Στρυμόνα τα προϊόντα των γειτονικών πεδιάδων, αποτελούσε ασφαλώς έναν από τους κύριους τόπους εμπορευματοποίησης του παγγαιορείτικου κρασιού. Οι ταξιδιώτες και οι ναυτικοί κατέφευγαν συχνά στα καπηλεία και στα χάνια του Ορφανίου — που ήταν «ονομαστά για τις ανέσεις τους» ήδη στα μέσα του 19ου αι.³⁵ — για να προμηθευτούν τρόφιμα και κρασί. Ένα παράδειγμα μας δίνει το γνωστό ταξιδιωτικό κείμενο του Gabriele Cavazza, γραμματέα και συνοδού του Lorenzo Bernardo, απεσταλμένου της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη, που πριν από 416 χρόνια ακριβώς, στις 2 Ιουνίου, πέρασε από το Ορφάνι: «... μισή ώρα μετά τα μεσάνυχτα φτάσαμε στα Ορφανά, τόπο αρκετά μεγάλο και έδρα του καδή, με ψωμί, κρασί και κρέατα και με ένα караβανσαράι»³⁶. Ένα δεύτερο παράδειγμα αντλούμε από τη γαλλική προξενική αλληλογραφία, όπου αναφέρεται η περίπτωση του Κεφαλλονίτη Γρηγορίου Βαλασαμάκη, καπετάνιου μιας πολάκρας με γαλλική σημαία, που το 1798, επίσης στις αρχές Ιουνίου, εγκατέλειψε στο Ορφάνι τρία μέλη του πληρώματος, όταν αποβιβάστηκαν εκεί για την προμήθεια τροφίμων και κρασιού³⁷. Πιθανώς και σε κάποιο χάνι του Ορφανίου ή του Πραβίου να δοκίμασε κρασί ο Γάλλος ιεραπόστολος François Braconnier, ταξιδεύοντας από τη Θεσσαλονίκη στην Καβάλα στις αρχές του 18ου αιώνα, για να γράψει ότι η περιοχή αυτή γενικά παράγει «ένα κρασί με αρκετά λεπτή γεύση»³⁸.

et Balkanique, αρ. 1], χ.τ., 1996, σ. 575. Βλ. επίσης Ευαγγελία Μπαλτά, *Η μαρτυρία*, όπ. π. (σημ. 11), σ. 188· της ίδιας, *Το κρασί*, όπ. π. (σημ. 11), σ. 96.

35. B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces ottomanes*, τόμ. 1, Paris 1859, σ. 58. Προς τα τέλη του 19ου αι., το Ορφάνι περιγράφεται ως τόπος με «έμπορικά, χάνια, καφενεία, αγοράν, αποθήκας, ταχυδρομείον, πρακτορεία άτμοπλοίων και προξενικά και άλυνκάς», βλ. Β. Δ. Ζώτος, *Δρομολόγιον τής έλληνικής χερσονήσου άρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και έμπορικόν*, τεύχ. 3, Μακεδονία και Σερβία, Άθήναι 1887, σ. 328.

36. [G. Cavazza], *Viaggio a Constantinopoli di sier Lorenzo Bernardo, per l'arresto del Bailo sier Girolamo Lippomano Cav (1591 Aprile)*, στο *Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria*, τέταρτη σειρά, *Miscellanea*, τόμ. 4, Venezia 1887, σ. 56· το συγκεκριμένο απόσπασμα στα ιταλικά έχει ως εξής: "a mezz'ora di notte giongessimo a Orfana, luogo assai grande et di cadilaggio, con pane, vino et carnazi e con un cavarzera". Ο Κ. Μέρτζιος «διαβάζει», μεταξύ άλλων, «δύο καρβασαράδες», βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 7], Θεσσαλονίκη 1947, σ. 138.

37. Archives Diplomatiques de Nantes, Constantinople, D, Salonique, liasse non classée (nivóse an IV-fructidor an VI), επιστολή του J.-F. Tavernier στον P.-J. Ruffin, Θεσσαλονίκη, 18 plairial an VI (6 Ιουνίου 1798).

38. H. Omont (ed.), *Relation d'une mission qu'un père de la Compagnie [de Jésus, le P.*

«Οἶνον ἔξαιρετον» χαρακτηρίζει το κρασί της πατρίδας του, των Λακκοβικίων, ο δάσκαλος Αστέριος Γούσιος στα τέλη του 19ου αιώνα³⁹. Ωστόσο, ο σύγχρονός του γιατρός Σταύρος Μερτζίδης, που ταξίδευε συχνά στα χωριά του Παγγαίου, όχι μόνο λόγω της επαγγελματικής του ιδιότητας, αλλά και λόγω των αρχαιοδιφικών του ερευνών, αναφέρει στις μελέτες του μερικές λεπτομέρειες της οινοποιητικής διαδικασίας που επηρέαζαν αρνητικά την ποιότητα του παγγαιορείτικου κρασιού. Συγκεκριμένα, ο Μερτζίδης μας πληροφορεί, μιλώντας για τον ορυκτό πλούτο του Παγγαίου, ότι στη νότια πλευρά του βουνού, γύρω από τα χωριά Μεσορόπη και Ακροπόταμο, υπάρχουν «μεμονωμένα ἐκ γύψου καταθέματα» που χρησιμοποιούν όσοι ασχολούνται με την οινοποιία. Και μας εξηγεί στη συνέχεια: «πρὸ τῆς χρήσεως καίουσιν αὐτὸν [τον γύψον] ὑπὸ θερμότητα κλιβάνου δίδοντες δύναμιν καὶ διαφάνειαν εἰς τοὺς οἶνους, οἵτινες ἀντέχουσι καὶ δὲν ὀξυνίζουσι κατὰ τὰς θερμὰς ἡμέρας τοῦ καλοκαιρίου καὶ οἱ ὅποιοι ὅμως ἐπιφέρουσι βάρος καὶ κεφαλαλιαν εἰς τοὺς πίνοντας αὐτὸν, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους οἱ φέροντες γύψον οἶνοι τῆς Ζακύνθου καὶ Λευκάδος, ἔβλαπτον τὴν κεφαλὴν...»⁴⁰.

Χρησιμοποιούσαν, επίσης, ασβέστη και ασβεστόχωμα για την παρασκευή του πετμεζιού, όπως οι μικρασιατικής καταγωγής κάτοικοι της περιοχής του Παγγαίου πριν από μερικές δεκαετίες, μια παράδοση που περιγράφεται και στις διηγήσεις Καπλαδοκῶν προσφύγων του Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν⁴¹. Για το πετμέξι, τη διεργασία αυτή συμπύκνωσης του γλεύκους, αλλά και για την παρασκευή τσίπουρου, ο Μερτζίδης γράφει ότι οι κάτοικοι της βορειοδυτικής πλευράς του Παγγαίου χρησιμοποιούσαν «ἀνθρακοῦχα κοιτάσματα, ἢ καταθέματα» που υπήρχαν μεταξύ Κορμίστας και Τσερέπλιανης (Ηλιοκώμης)⁴², μάλλον για τον ίδιο λόγο που σε άλλες περιοχές χρησιμοποιούσαν για την παρασκευή πετμεζιού τη στάχτη, ιδιαίτερα αυτήν από τις κληματόβεργες.

Braconnier] a faite à la Cavalle et dans l'isle de Thasse, avec la description du voyage, l'an 1707, στο Η. Omont, Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1902, σ. 1028.

39. Α. Δ. Γούσιος, *Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα*, ὅπ. π. (σημ. 3), σ. 36.

40. Σ. Μερτζίδης, *Οἱ Φίλιπποι. Ἔρευναὶ καὶ μελέται χωρογραφικαί*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1897, σσ. 53–54.

41. Ευαγγελία Μπαλτά, *Τα υπόσκαφα λαξευτὰ πατητήρια τῆς Καπλαδοκίας*, στο Γ. Α. Πίκουλας (ed.), *Οἶνον ἱστορῶ IV, Θλιπτήρια καὶ πιεστήρια. Ἀπὸ τοὺς ληνοὺς στὰ προβιομηχανικὰ τσιπουρομάγγανα*, Αθήνα 2005, σσ. 239, 240 καὶ 251–252 (Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα, «Επίμετρο»).

42. Σ. Μερτζίδης, ὅπ. π., σ. 53· του ίδιου, *Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμένα τοποθετήσεις των*, ἐν Ἀθήναις 1885, σσ. 98–99.

«Το Μάι αμπέλι φύτεψα, το Μάι γυναίκα πήρα / το Μάι με ήρτε είδησι να πάω στο ταξείδι»⁴³. Παραφράζοντας τους στίχους αυτούς που, έναν αιώνα πριν, ακούγονταν στα παγγαιορείτικα χωριά, θα έλεγα συμπερασματικά ότι οι ειδήσεις που μας έρχονται από τους ταξιδιώτες μας δίνουν την αφορμή να ταξιδέψουμε, με τη σειρά μας, στους τελευταίους αιώνες και να δούμε ότι το αμπέλι, παρά τον ανταγωνισμό με άλλες καλλιέργειες και τη μάχη με ασθένειες, συνέχισε να κατοικεί, σαν παλιός γνώριμος, στις πλαγιές του Παγγαίου. Η αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή αυτή φαίνεται να μην υπόκειται σε χρονικά όρια, μοιάζει να ακολουθεί την αχρονία των παλιών τραγουδιών.

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΓΓΑΙΟΥ

(18ος–αρχές 20ού αι.)

Ανέκδοτα

- Service Historique de l'Armée de Terre (Γαλλία), M.R. 1618/1, *Itinéraire de Sign à Constantinople par Traunitz, Seraio, Novibasar, Salonico et Ghimourzina* (υπογραφή: Boutin, 28 Μαρτίου 1807).
- , M.R. 1618/17, *Journal de voyage du 16 mai 1807 au 20 juin suivant* (ανυπόγραφο).
- , M.R. 1618/24, *Itinéraire des routes régulières de la Turquie d'Europe* (υπογραφή: Marmont, Zara, 1 Αυγούστου 1807).
- , M.R. 1618/34, *Itinéraire de Constantinople à Raguse, par Saloniki, Uscup et Scutari* (υπογραφή: Hanof, Zara, Νοέμβριος 1807).
- , M.R. 1618/42, *Itinéraire de Spalato à Constantinople par Traunitz, Seraio ou Bosnar-Sarai, Novibasar, Serès, Salonique, Cavalla, Rodosto et Cilivria, distance de 329 ½ heures de marche du pays* (υπογραφή: Boutin, Paris, Ιανουάριος 1808).
- , M.R. 1625/17, *Itinéraire de Sign à Constantinople par la Bosnie, la haute Macédoine & la vallée de Maritza* (ανυπόγραφο).
- , M.R. 1626/41, *Itinéraire de Spalato à Constantinople par Traunitz, Seraio, Novibasar, Salonico et Ghimourgina* (αντίγραφο του M.R. 1618/1).

Εκδομένα

Ελληνόγλωσσα

- Τ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Νέα Ἑλλάς, ἥτοι ἱστορικὴ, γεωγραφικὴ, τοπογραφικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ περιγραφή τῶν νέων Ἑλληνικῶν χωρῶν: Ἡπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων καὶ ὁδηγὸς σαφῆς καὶ ἀκριβῆς τῶν ταξιδιωτῶν καὶ περιηγητῶν κατὰ τὸ Γερμανικὸν τοῦ Καρόλου Μπαϊδεκερ καὶ Meyer καὶ τὸ γαλλικὸν τοῦ Guide Joanne – Isambert*, Ἀθήναι 1913.
- Β. Δ. Ζῶτος, *Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χειρσονήσου ἀρχαιολογικόν, ἱστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν καὶ ἐμπορικόν*, Ἀθήναι 1878–1904.
- Α. Μηλιαράκης, *Ὁδοπορικὰ Μακεδονίας, Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸν Émile Isambert*, Ἀθήναι 1878.

43. Α. Δ. Γούσιος, *Τὰ τραγούδια*, ὅπ. π. (σημ. 1), σ. 82.

- Σ. Σκληρός, *Ἡ Νέα Ἑλλάς, ἤτοι Πλήρης περιγραφὴ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἑλλ. Στρατοῦ καὶ Στόλου ἐλευθερωθέντων χρυσογαίων καὶ ὕδατορρύτων ἐπαρχιῶν τῆς Μακεδονίας, τῆς εὐάνδρου Ἠπείρου καὶ τῶν γραφικωτάτων Νήσων τοῦ Αἰγαίου, ὑπὸ Ἱστορικὴν, Ἐθνογραφικὴν, Γεωγραφικὴν, Τοπογραφικὴν, Πολιτικὴν, Στατιστικὴν, Πλουτολογικὴν, Ἐμπορικὴν, Γεωργικὴν καὶ Ναυτιλιακὴν ἔποψιν*, [τόμ. 1, Μακεδονία], Ἀλεξάνδρεια 1913.
- Ν. Θ. Σχινᾶς, *Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπείρου, Νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, Ὀδοιπορικὸν Μακεδονίας*, ἐν Ἀθήναις 1887.
- Ν. Γ. Φιλλιπιδῆς, *Μακεδονικά. Περιήγησις τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαρχιῶν Δράμας, Ζίχνης καὶ Ἐλευθερουπόλεως*, Παρνασσός 1(1877)123–134, 286–302.
- Μαρία Χατζῆ Καλοῦ, *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἱερᾶς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, Ἀθήναι 1909.
- Γ. Χατζηκυριακοῦ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιουσίας ἀνά τὴν Μακεδονίαν (1905–1906)*, Πρόλογος Β. Γ. Χατζηκυριακοῦ – Εἰσαγωγή Β. Λαοῦρδας [Ε.Μ.Σ. – Ι.Μ.Χ.Α., αρ. 58], Θεσσαλονίκη 1962².
- Μ. Χρυσόχοῦς, *Γεωγραφικὰ σημειώματα, Α'. Ἀμφίπολις – Β'. Ἠϊών*, Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός – Ἐπετηρίς 2(1898)261–264.

Ξενόγλωσσα

- G. F. Abbott, *The Tale of a Tour in Macedonia*, London 1903 (ελλ. μτφρ. Αθήναι 2005).
- F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, τόμ. 1–2, Paris 1829.
- A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*, τόμ. 1, Vienne 1854.
- E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, δεῦτερο μέρος, τόμ. 3, London 1814.
- E.-M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τόμ. 1–2, Paris 1831.
- J. Galt, *Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810, and 1811; containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey*, London 1812.
- C.-E. Guys, *Le guide de la Macédoine*, Paris – Marseille 1857.
- L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876.
- N. Iorga (ed.), *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée, 1715, attribuée à Constantin Dioikétés*, Bucarest 1913.
- W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμ. 3, London 1835 (ανατ. Amsterdam 1967, Boston 2003–5).
- P. Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, τόμ. 1, *Contenant la Description de la Natolie, de la Caramanie, & de la Macédoine*, Paris 1712.
- , *Troisième voyage du sieur Paul Lucas, fait en M. DCCXIV, & c. par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, la Sourie, la Palestine, la Haute & la Basse Égypte, & c.*, τόμ. 1, Rouen 1719.
- J. Murray (ed.), *Handbook for Travellers in Greece, including the Ionian Islands, Continental Greece, the Peloponnesus, the Islands of the Aegean, Thessaly, Albania, and Macedonia; and a Detailed Description of Athens*, London 1900⁷.
- B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces ottomanes*, τόμ. 1–2, Paris 1859.

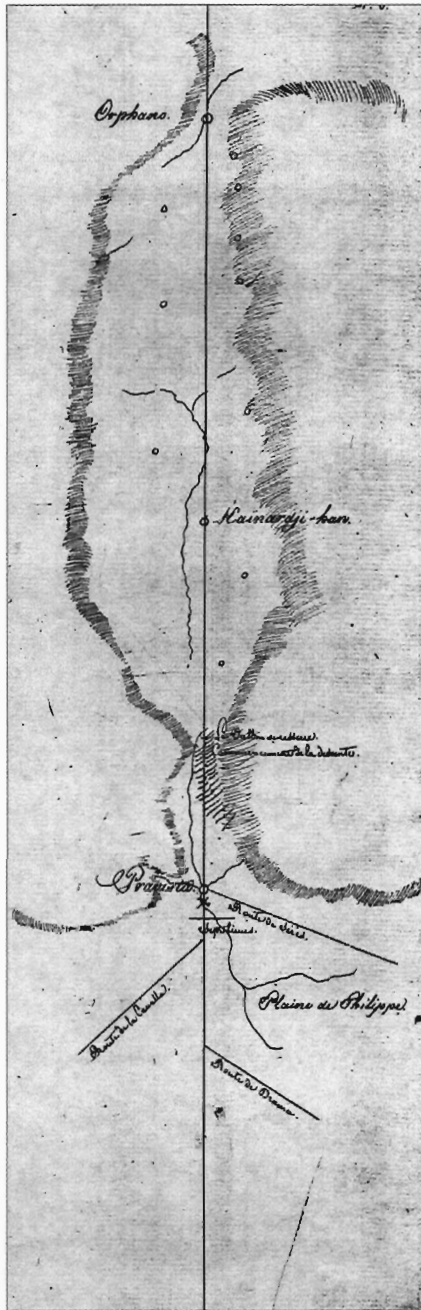
- H. Omont (ed.), *Relation d'une mission qu'un père de la Compagnie [de Jésus, le P. Braconnier] a faite à la Cavalle et dans l'isle de Thasse, avec la description du voyage, l'an 1707*, στο H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1902, σσ. 1028–1037.
- P. Perdrizet, *Voyage dans la Macédoine première*, BCH 18(1894)416–445, 19(1895)109–112, 21(1897)514–543, 22(1898)335–353.
- G. Perrot, *Daton, Néapolis, les ruines de Philippes*, Revue Archéologique, νέα σειρά, έτος 1ο, 7(Ιούλιος 1860)45–52, 8(Αύγουστος 1860)67–77.
- C. Picard, *Une ville morte de Macédoine*, Revue de Paris 19(1912)738–750.
- [G.] Rawlinson, *Selections from my Journal, during a Residence in the Mediterranean*, London 1836.
- J.-J. Tromelin, *Itinéraire d'un voyage fait dans la Turquie d'Europe d'après les ordres de Son Excellence le Général en chef Marmont duc de Raguse, etc., etc. par un officier d'État-major de l'armée de Dalmatie dans l'automne de 1807*, Revue des Études Napoléoniennes 12(Ιούλιος–Δεκέμβριος 1917)344–381, 13(Ιανουάριος–Ιούνιος 1918)96–124.
- A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, τόμ. 1–2, Paris 1868.

RÉSUMÉ

GEORGES KOUTZAKIOTIS

*Au coup d'œil des voyageurs*La viticulture dans la région du Pangée (XVIIIe—début XXe s.)

La tradition orale qui veut que les vignobles couvraient jadis une plus grande étendue autour du Pangée, reste vivante depuis la fin du XIXe s. L'abandon de la viticulture est dû au fait que les habitants s'adonnèrent, déjà du XVIIIe s., à la culture du tabac et du coton. L'expansion rapide de ces deux cultures changea, en quelques décennies, la physionomie économique de la région plus élargie, où dominaient depuis des siècles les cultures, méditerranéennes par excellence, des céréales et de la vigne. Cependant, il semble que la vigne continua à représenter un revenu complémentaire pour le cultivateur et un complément fondamental de son alimentation. La présence de la vigne tant à la base du Pangée que dans la vallée de la Pierie est attestée par les récits des voyageurs qui sont passés par la région entre le XVIIIe et le début du XXe s. La vigne semble conserver aux temps modernes une position importante parmi les cultures, tant au sud du Pangée, depuis Yenikioï/Neochori (act. Amphipolis) jusqu'à Bobliani (act. Akropotamos), qu'au nord, depuis Pravi (Eleftheroupolis) jusqu'à Palaiochori. Une statistique ottomane de 1906 nous fournit des données quantitatives sur l'étendue et la production des vignobles de la région plus élargie. Ces données expriment une période assez difficile de la viticulture, comme l'oïdium et le mildiou —y apparus en 1897— ravageaient alors la région du Pangée. Indépendamment du volume de la production, on doit considérer comme certaine la commercialisation d'une quantité de vin pendant la plus grande partie de la période ottomane. Des témoignages de voyageurs nous montrent qu'Orfano (act. Orfani), station des caravanes qui allaient et venaient de Constantinople mais aussi des navires qui chargeaient à l'embouchure du Strymon les produits des plaines voisines, constituait un des principaux lieux de commercialisation de vin de Pangée. Des études topographiques de la fin du XIXe s. nous donnent enfin des détails intéressants sur le procédé de production et la qualité de ce vin.

Εικ. 1. Σχέδιο της διαδρομής Ορφανού – Πραβίου του 1807
(S.H.A.T., M.R. 1625/36, αρ. 8)

Εικ. 2. Η ευρύτερη περιοχή του Παργαίου και τα γειτόνιά της το 1885 (αεριομέγεα του χάρτη του F. Bianconi)

